

Elşən Mirişli

Gence şəhəri
tarixçi

II Yazı

Əslində mənşeviklərin əlində olan həmkarlar ittifaqları şurası da parlamentə münasibətdə müxalifət mövqeyində dayanırdı. "Hümmət" partiyası və müsəlman sosialist blokunun müraciətinə isə xüsusi diqqət yetirmək lazımdır. Burada deyilirdi: "...keçmiş Rusiya İmperiyası xalqlarının öz müqəddəratlarını müəyyən etmələrinin nəticəsi kimi meydana çıxmış cümhuriyyətlərin müstəqilliyini tanımaq, demokratik Rusiya yaratmaq yolunda vahid proqram işlənilib hazırlanması üçün Qafqaz sosialist partiyalarının konfransını çağırmaq, yeni təşkilat tapmış dövlətlərdə sosialist elementlərinin zəruri iştirakını təmin etmək" tələb olunurdu.

Hümmətçilərin müəyyən qrupunun baxışlarını Səməd ağa Ağamalıoğlu sonralar öz xatirələrində belə qeyd etmişdi: "Məncə həmin məqamın digər tələbi inqilabi iş baxımından qətiyyətlə sərəfəli olmayan xaosdan çıxmaq üçün parlamentli hökumət yaratmaq qüvvələrin bərpası üçün qayda-qanunu təmin etmək idi. Onsuz da hakimiyyəti ələ keçirmək üçün bizim heç bir imkanımız yox idi. İnqilabi təlim üçün real tribuna yalnız söz, mətbuat, yığıncaq və sairə azadlığı verən parlament ola bilərdi. Buna görə də biz həmin parlamentin açılmasına və hökumətin təşkilinə yardım etdik".

Sosialistlərin irəli sürdükləri partiya nümayəndəliyi prinsipini müsavətçilər kəskin tənqid etdilər. Onlar sosialistlərin partiya "oyununu" həmin məqamda doğma xalqa xəyanət hesab edirdilər. Müsavətçilər cəmiyyətdəki sinfi təbəqələşmə prinsipini rədd edir, xalqın və millətin birliyi üçün hər şeyi qurban vermək prinsipini irəli sürürdülər. Parlamentə daxil olmuş ittihadçılardan rəsmi platforması panislamizm-islam ümmətçiliyi ideyası idi. "Əhrar"-müsavətdə yaxın türk xalqçılığı mövqeyində dayanırdı. Parlamentin fəaliyyətə başladığı dövrdə siyasi cərəyanların ümumi mənzərəsi belə idi.

1918-ci il dekabrın 7-də saat 13:00-da Hacı Zeynabdin Tağıyevin Nikolayev küçəsində yerləşən Qızlar Məktəbinin binasında (hazırda Məhəmməd Füzuli adına Əliyazmalar İnstitutunun yerləşdiyi bina) Azərbaycan Parlamentinin təntənəli açılışı olmuşdu. Bu, bütün müsəlman dünyasında o dövrün ən demokratik prinsipləri əsasında formalaşdırılmış ilk parlament idi. Parlamentin açılışında Azərbaycan Milli Şurasının sədri Məmməd Əmin Rəsulzadə geniş təbrik nitqi söylədi.

Müsavət fraksiyasının təklifi ilə Əlimərdan bəy Topçubaşov parlamentin sədri, doktor Həsən bəy Ağayev isə sədrin birinci müavini seçildi. Paris Sülh Konfransına yola düşmüş Əlimərdan bəy Topçubaşov səfərdə olduğu üçün parlamentin fəaliyyətinə Həsən bəy Ağayev rəhbərlik etdi.

Mənbələrdə deputatların sayı ilə bağlı müxtəlif rəqəmlər göstərilir: 120, 80, 85. Bu, rus və erməni milli şuraları üzvlərinin Məclis-i Məbusana daxil olmalarının gecikməsi ilə izah oluna bilər. Hər iki Milli Şura ingilis komandanlığının hərə-

kətləri ilə əlaqədar olaraq gözləmə mövqeyi tutmuşdu. Yalnız 1918-ci ilin dekabrın 26-da parlamentin tapşırığı ilə Fətəli xan Xoyski III yeni kabinet təşkil etməyə başladıqdan və general Tomson bu hökuməti yeganə qanuni hökumət kimi tanıdıqdan sonra Bakıdakı siyasi qüvvələr arasında əsl hərəkət başladı.

Həmin gün Bakı fəhlə konfransı aşağıdakı tələblərlə tətill keçir-

Azərbaycan Xalq Cümhuriyyətində Məclis-i Məbusan

mək haqqında qərar qəbul etdi: həbs olunanların azad edilməsi, mətbuat, həmkarlar ittifaqları, yığıncaqlar azadlığı və sairə. Müsavət partiyasının lideri Məmməd Əmin Rəsulzadə konfransın işində iştirak etmiş, tələblərin parlamentin müzakirəsinə verilməyini və əmək nazirliyinin onları nəzərdən keçirəcəyini bildirmişdi.

Lakin tətill keçirmək qərarı qəbul edilmişdi. Tətill 1918-ci il dekabrın 24-də başlanmış və 3 gün davam etmişdi. Dekabrın 26-da Fətəli xan Xoyskinin III yeni kabinet təşkil etməsi və tələblərin yerinə yetirilməsi ilə başa çatmışdı. Tətill Bakı proletariyatının qələbəsi ilə başa çatmışdı. İngiltərə komandanlığı həbsdə olanları azad etmək məcburiyyəti qarşısında qalmışdı. Mövcud vəziyyəti nəzərə alan parlament keçirilən iclasda siyasi məbusaların amnistiyası üçün Qardaşev, Əfəndiyev, A. Zeynal, Tağıyev, Aslan bəy Səfərkürdski və Səməd ağa Ağamalıoğludan ibarət komissiya yaratmaq haqqında qərar qəbul etmişdi. Komissiya inzibati qaydada azadlıqdan məhrum edilmiş, habelə siyasi motivlərə görə istintaqa cəlb olunmuş bütün siyasi məbusaların dərhal azad edilməsi təklifini irəli sürmüşdü.

1918-ci il dekabrın 26-da Fətəli xan Xoyskinin yeni hökuməti təşkil edildi. Bu kabinet müvafiq şəkildə maliyyə, ərzaq və səhiyyə, nazirliklərinə başçılıq edən İvan Pratasov, Slavyan - Rus Cəmiyyətinin sədri Konstantin Nikolayeviç Lizqar və Yevsey Yakovleviç Qindes istisna edilməklə, müsəlmanlardan təşkil olunmuşdu. Ermənilər hökumətin tərkibinə daxil olmaqdan imtina etdilər. Onlar Azərbaycan hökumətinin 1918-ci il sentyabr ayından yeritdiyi xətti dəyişməyə qədər onun fəaliyyətində iştirak etməyəcəklərini bildirdilər.

Kabinetin tərkibi Məclis-i Məbusandakı qüvvələrin nisbətini əks etdirirdi. "İttihad"ı çıxmaq şərti ilə, bütün qrupların iştirak etdiyi ilk koalisiyon hökumət çətinliklə yarandı. "İttihad"ın koalisiyadan kənarda qalması, onun digər partiyaların təyin olunduğu vəzifəyə layiq saydıqları Fətəli xan Xoyskiyə düşmən münasibət bəsləməsi ilə əlaqədar idi. Buna görə də qeyd etmək lazımdır ki, kabinet hökumətin sədrinə və onun proqramına etimad prinsipi əsasında təşkil olunmuşdu. Sosialistlər kabineti partiyalarının üzvü Aslan bəy Səfərkürdskini (eser tipli "xalqçı" partiyasının üzvü) ora üzv olduqdan sonra müdafiə etdirdilər.

III yeni kabinet təşkil olunan gün baş nazir Məclis-i Məbusanda bəyanatla çıxış edərək bildirmişdi ki, hökumətin əsas və başlıca vəzifəsi Azərbaycanın istiqlaliyyətini qorumaqdır. Bu tezis bütün fraksiyalar tərəfindən qəbul edilmişdi. Fətəli xan Xoyskinin "nə qe-

dər ki, kəndlilər torpaqla təmin olunmamışdır, millət tərəqqi edə bilməz" və "kəndli və fəhlə sinfinin ehtiyaclarının ödənilməsi hökumətin başlıca vəzifəsidir" tezisləri də istər mərkəz, istər sol qüvvələrin rəğbətində səbəb oldu. Respublikanın təşkilinin başlanğıcında ilk zamanlar mərkəzi mövqə tutan Müsavət partiyası bu mərhələdə parlamentin sol qanadına arxalanır və aqrar məsələnin həll edilməsinə, torpaqların əvəzsiz olaraq kəndlilərə verilməsinə tərəfdar çı-

məkdəşlərindən ibarətdir. Onları parlamentə buraxmaq olmaz, deputat yerlərini isə eserlərə vermək lazımdır. Təəccüblü görünərsə də, ittihad başda olmaqla parlamentin sağ fraksiyası həmin mövqeyi müdafiə edir, həm də bu zaman eserlərin müstəqil Azərbaycanı tanımasını əsas götürürdü. Mübahisədə sosialist bloku da iştirak edirdi. Əhməd bəy Pepinov eserlərin parlamentə daxil olmalarına tərəfdar çıxır, taktiki məsələlərdə onlarla fikir ayrılığı olsa da, strateji mə-

yət müttəfiq qoşunların Bakıya girdikləri ilk günlərdə Ufa dövlətinin çiçəkləndiyi və vahid Rusiya ideyasının olduqca yaxın və real göründüyü dövrdə xüsusilə qüvvətli idi. Lakin qalib dövlətlərin öz müqəddaratını təyin etmiş dövlətlərlə münasibətlərinin dəyişməsi nəticəsində məlum oldu ki, vahid müttəfiq Rusiyası yaratmaq ideyası "Vahid Rusiya" təşkilatı yanında birləşmiş çar məmurlarının xam xəyalıdır və demokratiya bu ideyaya heç bir rəğbət bəsləmir, onda

xır, lakin bunu yalnız Məclis-i Məbusanın öhdəsinə buraxırdı. 1919-cu il yanvarın 8-də parlament iclasında Müsavət fraksiyasının əmək nazirinə sorğusu elan olundu - burada fəhlə sinfinin vəziyyətinin acınacaqlı olduğu bildirilirdi. Kollektiv müqavilə ləğv edilmişdi, əmək haqqının səviyyəsi aşağı salınmışdı - o, yalnız xərclərin yarısını ödəyir; bütün bunların nəticəsində fəhlə sinfi aclıq çəkir, xəstəlikdən məhv olurdu.

Beləliklə, ilk mərhələdə əsas etibarlı ilə "işgüzar adamlardan" təşkil edilmiş Xoyski kabineti, ittihadçılardan çıxmaq şərti ilə, parla-

ment fraksiyalarında müdafiə olunurdu.

1919-cu il yanvar ayının 14-də Azərbaycanın müstəqilliyinin Antanta tərəfindən tanınması münasibəti ilə Məclis-i Məbusanın təntənəli iclası keçirildi. Bu hadisə yenə də Bakının siyasi həyatında canlanmaya səbəb oldu. Eserlər yenə də parlamentdə iştirak etməyin mümkünliyünü bildirir və 5 yer istəyirdilər. Onlar Bakı və Yelizavetpol quberniyalarında Məclis-i Məbusana seçkilər zamanı topladıqları səsə görə həmin yerlərin iddiasında idilər. Eserlərin müraciəti parlamentdə böyük mübahisəyə səbəb oldu. Aslan bəy Qardaşov başda olmaqla "Əhrar" fraksiyası eserlərin müraciətini bəyəndiyini bildirirdi. Lakin onların istədiyini yerinə yetirmək mümkün deyildi, çünki milli azlıqlar üçün yerlər milli şuralara verilmişdi. Başqa sözlə, partiya nümayəndəliyi prinsipi, sol eserlərin daim çalışdıqları bu prinsip rədd edilirdi. "Əhrar"ın mövqeyi ilə bitərəflər də razılaşdılar. Onlar bildirirdilər ki, parlamentin işində sosialistlər iştirak edirlər və əgər eserlər bəynəlmiləl partiyadırsa, onlar öz baxışlarını müsəlman yoldaşları vasitəsi ilə də bildirməlidirlər. Bitərəf blok mümkün mandatların rus milli şurasına verilməsini təklif edir. Bitərəf Ağa Aşurovdan sonra çıxış edən "Hümmət" fraksiyasının nümayəndəsi Əliyev Qarayev bu təklifin əleyhinə çıxır. O, qeyd edir ki, rus milli şurası bütövlükdə müttəfiqət mövqeyində dayanan "Edinaya Rossiya"nın redaktor və

sələlərdə dil tapmağın mümkün olduğunu bildirirdi.

1919-cu ilin başlanğıcı digər bir siyasi qüvvənin də parlamentdə iştirak etməyə can atması ilə səciyyəvidir.

Həmkarlar ittifaqları şurası komitəsi parlamentə daxil olmaq qərarını qəbul edir. Beləliklə, öz iradəsini Sovetin qərarı ilə bağlayan mənşevik təşkilatı da parlamentdə iştirak etməli idi. Azərbaycan Məclis-i Məbusanı eser partiyası Bakı komitəsinin xahişini qəbul edərək onlara parlamentdə yer verir. Bundan sonra həmin dövrə qədər Azərbaycan hökumətinə qarşı müxalifətdə dayanan erməni Milli Şurası da parlamentdə iştirak etmək istədiyini bildirir. 1919-cu il fevralın 9-da erməni Milli Şurası baş nazirin adına göndərilən məktubda 5 nəfərin: A. Paronlu, S. Taqianosl, E. Taqianosl, P. Çubarlı və İ. Xocalının parlamentə üzv seçildikləri bildirilirdi.

Beləliklə, milli azlıqların parlamentə daxil olmasının səciyyəvi tarixi vardır. Bir tərəfdən Azərbaycan hökumət dairələri Azərbaycan dövlətçiliyi əsas götürülməklə ölkənin idarə olunmasında koalisiya mövqeyində dayanır və Azərbaycanın ərazi bütövlüyünə qarşı yönələn bütün cəhdləri qətiyyətlə rədd edirdi. O biri tərəfdən rus siyasi partiyalar qrupu, erməni və rus milli şuraları parlamentin tərkibinə daxil olmaları yalnız Azərbaycanın Rusiyanın bir hissəsi kimi tanınması ilə şərtləndirildilər; yəni onlar Azərbaycanın istiqlaliyyətinə son qoyulmasına çalışırdılar. Bu vəziyyə-

milli şuraların fəaliyyəti dərhal dəyişdi və Azərbaycan parlamenti yalnız bu mövqedən onların parlamentə daxil olmalarına razılıq verdi. Beləliklə, parlamentdə 5 müsəlman fraksiyası, milli azlıqların nümayəndələri - rus-slavyan cəmiyyəti, gürcü-yəhudi və polyak cəmiyyətləri, erməni fraksiyası mövcud idi. Qüvvələrin belə nisbətində həmin fraksiyaların heç biri sayca üstünlüyə malik olmadığından ayrılıqda mərkəz təşkil edə bilməzdi. Ona görə hakimiyyət böhranı hər dəfə uzunmüddətli olur və yeni hökumət kabinetinin təşkili ciddi çətinliklərə qarşılaşırdı. Ən böyük fraksiya tərkibində 38 deputatı birləşdirən Müsavat idi.

Azərbaycan Xalq Cümhuriyyəti yarandığı gündən işğal edilən günə qədər Bolşevik ideologiyasına qarşı mübarizə aparmışdı. Bakı Kommunasının idarə formasını nəzərdən keçirəndə görünürdü. Fövqəladə Komissiya işə başlayan kimi həbslər aparılır. Həbslər tamamilə əsassız surətdə, daha çox şəxsi düşmənlərin verdiyi ifadələr və milli mənsubiyyətə görə aparılır. Öz ağalarından nəyə görə əsas almaq istəyi narazı xidmətçilər, nöqərlər, tutulanların vard-dövlətinə tamahlanmaq meyli - hər nə desən həbslər üçün, sonra da güllələnmək üçün bəhanə ola bilərdi. Amma bolşevik ideologiyasının təməlinə sinfi mübarizə nəzəriyyəsi, daha doğrusu burjuaziyanın bir sinfi kimi ləğvi dururdu.

Bakı Kommunası tərəfindən məhv edilən insanların böyük əksəriyyətinin günahı sadəcə onda idi ki, onlar Azərbaycan türkü və ziyalı adamlar idi, ya da burjuva təbəqəsindən çıxmışdılar. Zabiti, mülkədarı, dindarı, mühəndisi, hüquqsünası, müəllimi bolşeviklər həmişə şübhə altında saxlayırdılar. Bakı Kommunası tərəfindən Azərbaycan türklərinə qarşı kütləvi soyqırımlar törədilmişdi. Bütöv bir ailələri edam edir, bəzən ailədən təkə anaları edam edir, yetim qalmış uşaqları isə doğmalarına qaytarır və bununla bir kommunist mərhəməti göstərilmiş kimi fəxr edirdilər. Azərbaycan türklərinə qarşı törədilən soyqırımlarla Bakı Kommunası yadlaşlarda qalmışdı.

(ardı var)